

Література

1. Артамонов С. Д. и др. История зарубежной литературы XVII–XVIII вв. – М., 1973.
2. Красицький І. Байки та приповідки / Пер., вст. ст. М. Годованця. – К., 1969.
3. Українська байка / Упоряд. і вст. ст. Б. А. Деркача, В. Т. Косяченка. – К., 1983.

УДК 821.162.1.09

Сергій Яковенко

ОБРАЗ ЄВРОПИ У ТВОРЧОСТІ ЯРОСЛАВА ІВАШКЕВИЧА ТА ЧЕСЛАВА МІЛОША

У статті аналізуються концепції Європи у творчості двох видатних європейських письменників – Ярослава Івашкевича та Чеслава Мілоша. Європа постає тут як мирне співіснування „малих батьківщин”, а виходом із культурної кризи Західної Європи, занепаду „європейських” (загальнолюдських) цінностей обидва письменники бачать повернення до ідеалізованого образу своєї центральноєвропейської батьківщини.

Ключові слова: Європа, малі батьківщини, культурні цінності.

Yakovenko S. Appearance of Europe is in Creation of Ivashkevicha and Milosha. The paper analyses the conceptions of Europe in writings of two outstanding European authors – Jaroslaw Iwaszkiewicz and Czeslaw Milosz. Europe appears as peaceful coexisting of „small homelands”. As an outlet from the situation of the West European crisis, of collapse of the „European” (human) values the two writers propose the return to idealized image of their Central-European homelands.

Key-words: Europe, small homelands, cultural values.

Ярослав Івашкевич і Чеслав Мілош є найвидатнішими з-поміж польських „європейців” минулого століття, і тепер, коли реконструкція образів Європи у творчості багатьох інтелектуалів стає дедалі актуальнішою, можна лише подивуватися, що досі ця тема не викликала спеціального зацікавлення дослідників. Тим більше, що віртуальну дискусію про Європу можна сконструювати за участі також і інших видатних персонажів історії слов'янських літератур ХХ століття – причому це могли би бути митці такого масштабу, як Мілан Кундера та Вітольд Гомбрович. Згадавши про Гомбровича, слід зазначити, що тема „Мілош-Гомбрович”, у тому числі в питанні “осо-

бистої” Європи в обох письменників, піднімалася вже неодноразово й різноаспектно. Проте символічним тут може бути коментар самого Чеслава Мілоша з його „Розмов” з Александром Фютом: „Якби не споріднена доля – еміграція, пізня слава й т. д. – ніхто б Гомбровича й мене не порівнював. А якщо вже порівнювати, то ключем мало б бути різне ставлення до свого середовища – родинного дому, батьків, родичів і т. п.” [2, 80].

Родина як ключ до прочитання Гомбровича й Мілоша знайшла, і дуже слушно, свій розвиток в інтерпретаціях Яжембського і Фюта, які у своїх студіях особливий акцент зробили на біографічно- й географічно-спадкових чинниках формування творчої позиції обох авторів, у такий спосіб дещо “натуралізуючи” антиномію й, таким чином, лише частково наближаючись до “істини”. Адже дійсно, як здається, крім поколіннєвої приналежності й спільної емігрантської долі, Гомбровича й Мілоша мало що може об’єднувати. Саме ставлення до родинного дому діаметрально позиціонує обох митців на двох протилежних кінцях – акцептації й апокатастазису колишнього, втраченого дому дитинства в Мілоша та постійного бунту й зречення, „втечі” з родинного гнізда в Гомбровича. Натомість саме цей елемент як жоден інший надзвичайно зближує позиції Мілоша та Івашкевича, які мають чимало спільного як у своєму походженні зі східних Кресів, так і в світовідчутті.

Мілош народився у 1911 році в колишній власності його родини – селі Шетейне, на берегах річки Невяжа, в колишньому Литовському князівстві, а на той час – частині Російської імперії. Його сім’я належала до польськомовної литовської шляхти, тобто класу, який перебував тоді в глибокому занепаді або ж практично вимирав – як політично, так і економічно. Тим не менше, величезна культурна пам’ять, яка залишилася Мілошеві у спадок, підкріплена такими видатними скарбами польсько-литовської культури, як „Пан Тадеуш” Адама Міцкевича, підсилювала в ньому почуття “патріотизму пам’яті”, завдяки якому він міг сказати про себе, що “ми були чимось більшим – литовцями, але не в прийнятому в ХХ столітті значенні, згідно якого ти є литовцем тільки в тому випадку, якщо говориш политовському” [2, 5]. Разом зі своєю сім’єю (його батько був інженером царської армії) Мілош багато подорожував по Росії, включаючи й Сибір, а після революції 1917 року провів кілька років у

Шетейне разом із дідом і бабою, поки не виїхав на навчання до Вільна. Це кількарічне перебування, будучи дитиною, у річковій долині в Литві – фундаментальний досвід, переживання особливої внутрішньої єдності, душевного миру, відтворення якого стало мотивом всієї пізнішої творчості Мілоша, та яке конфронтувало спочатку з хаосом війни у Росії, а потім і бездомністю західної еміграції.

Івашкевич народився й провів свої молоді роки на південніших польських Кресах – на Україні. Майбутній письменник народився в Кальнику Київської губернії, відтак його виховання, пов'язане з традиційним побутом кресових польських поміщицьких дворів, а потім російськими гімназіями в Єлизаветграді та Києві, наклало свій відбиток на світосприймання, а також на естетичне й інтелектуальне становлення митця. Україна все життя асоціюватиметься в письменника з райськими роками дитинства та юності. Будучи, подібно до Мілоша, підданим Російської імперії, Івашкевич аж до революційних подій не відчував значного дискомфорту в практично замкненому світі своєї малої батьківщини, причому ця „замкненість” аж ніяк не стосувалася його духовного й інтелектуального зростання. Івашкевич активно черпав із двох головних джерел: польського кресового дому, який дав йому класичну освіту (знання іноземних мов, музики, літератури), та російських модерністських віянь, які письменник спрагло вбирав у себе у свої студентські роки в Києві. Проте йому, як і Мілошеві, довелося подорожувати “глибинками” імперії: в 1916 році, у зв'язку з наближенням воєнних подій, Університет св. Володимира було тимчасово евакуйовано на схід, до Саратова. Ця короткотривала мандрівка привідкрила Івашкевичу справжнє обличчя Росії, але лише події 1917 року призвели до остаточного розриву зі своєю малою батьківщиною – Івашкевич, який сам визнавав, що ніколи навіть не уявляв себе мешканцем Корони, відправився у вимушену „еміграцію” до Варшави.

Для Мілоша родина, на відміну від Гомбровича, становить найбільшу цінність, він плаче пам'ять про своє дитинство, ретельно з твору в твір реставрує й воскрешає в уяві й на папері його краєвиди, природу, людей, яких зустрічав у дитинстві, вірячи, що відтворює тим самим універсальний міфологічний лад світу. Тому зрозуміло, що для Мілоша родинні зв'язки в такому широкому розумінні перебували в одній площині із загальнокультурними цінностями,

релігійними основами буття й ностальгійною єдністю чуття та думки у внутрішньому конструюванні „дому”, який ставав у такий спосіб раєм до гріхопадіння, сакральним простором і часом єдності духу й тіла. Для Івашкевича так само Україна на все життя залишиться сакральним простором із неповторним ландшафтом, пейзажами, природою, і він так само, як і Мілош, шукатиме рідний пейзаж у інших країнах і ландшафтах. Здається лише, що, на відміну від Мілоша, Івашкевич не намагався ідеалізувати гармонію польського буття на Кресах, усвідомлюючи всю складність польсько-українських відносин і пам’ятаючи про криваві сторінки спільної історії.

Мілош залишає в Польщі комуністичний режим, тобто політичну силу, яка була для нього внутрішньо неприйнятною й проти якої він виступив у багатьох своїх есеїстичних творах, починаючи з „Поневоленого розуму”. Утім, сприйняття Мілоша цілковито як політичного емігранта також здається не дуже коректним. У біографії Мілоша потрібно розділити дві еміграції: першою й найбільш фундаментальною була еміграція з Литви – його малої батьківщини, друга, політична – з Польщі. Насправді він не залишав Литву як політичний емігрант аж до 1940 року, але ще принаймні з 1937 року поет перебував у стані „екзилу” зі своєї малої батьківщини, пишучи у Варшаві „W mojej ojczyźnie, do której nie wrócę”. Із Польщі він емігрував до Франції в 1951 році, а в 1960 – до Сполучених Штатів.

Оця перша „мала” еміграція Мілоша здається набагато більш цікавою, ніж зловоденна політична аналітика, яку есеїст практикував як непримиренний опонент режиму. Крім того, екзистенційний і антропологічний рівень проблематики цієї еміграції, тобто її відображення, її „ефект” у творчості Мілоша ставить його в один ряд із тими основними питаннями, які висував Вітольд Гомбрович у своїй художній творчості та „Щоденнику”. Однак найбільше ота „мала” еміграція зближує Мілоша з Івашкевичем.

Ситуація втрати малої батьківщини змусила Мілоша у своїй творчості постійно змагатися із завданням, яке, на думку Майкла Сейдела, притаманне всім еміграційним письменникам – „трансформувати фігуру розриву у фігуру повторного об’єднання” [10, 9]. Протиставні образи вітчизни та чужини витворили у творчості Мілоша нову „батьківщину серця” – його уявний дім дитинства, втраченого раю, предмет ностальгії, духовної єдності й погодженості.

Прагнення відбудувати батьківщину свого дитинства в слові привело поета до візуальної концепції й поетики апокатастазису, своєрідної терапії на катастрофічні „розриви” війни, революції, хаотичних подорожей Росією й подальшу долю вже на західній чужині. „Пошук реальності, яка з часом проступає все чіткіше” [9; 21], як називав Мілош своє відтворення малої батьківщини, спонукав його застосовувати в нарації „наївну” *дитячу* позицію спостереження за світом, за допомогою якої письменник отримував магічний ключ до сакрального, неприступного, але міфічного й значущого універсуму.

Хоча Івашкевич не був політичним емігрантом із Польщі, багаторічне перебування на дипломатичній службі, а також досить часті виїзди за кордон, мандрівки по всій Європі дали змогу йому набути не меншого „західного” досвіду, ніж Мілошу. Для обох письменників Європа стала культурним „домом”, про „інтер’єр” і духовну атмосферу якого вони вболівали, намагаючись знайти в ньому місце як для себе особисто, так і для своєї національної культури. Європа постійно змушувала їх до інтелектуальних рефлексій на тему есенції європейськості, до безнастанного перегляду свого ставлення до неї, до констатування духовної кризи й пошуку шляхів виходу з неї.

Не останнє місце займає в цих рефлексіях позиціонування в європейському контексті своїх „малих батьківщин”. „Недавно один мій друг спитав мене, чому я так уперто повертаюсь у спогадах до Вільна й до Литви, про що свідчать моя поезія й прозові твори. Я відповів, що, на мою думку, це не має нічого спільного з емігрантською сентиментальністю, тому що я не прагну повернення. Те, про що тут ідеться – це, поза сумнівом, пошук реальності, очищеної з бігом часу... Вільно стало точкою відліку для мене – певною можливістю” [9, 21]. Саме Мілошеві як першому належала ідея Центральної Європи, яка стала відомою й навіть модною інтелектуальною темою у зв’язку з есе Кундери „Викрадений Захід, або Трагедія Центральної Європи”.

Ідея Центральної Європи як інтегральної, але забутої й довго ігнорованої частини „великої” Європи жила протиставленням до Росії й полемічним характером щодо ідеї так званої слов’янської єдності. Кундера у своєму есе згадував прагнення Франтішека Палацького, чеського політичного діяча ХІХ століття, створити культурний простір Центральної Європи як „сім’ї рівноправних націй, кожна

з яких, поважаючи інші нації, забезпечивши собі надійне існування під захистом сильної, об'єднаної держави, могла б також плекати свою індивідуальність". Відтак Палацький „виправдовував подальше існування Габсбурзької імперії як єдино можливого бастиону супроти Росії" [1, 27]. Чеський письменник переказує відповідні фрагменти з книги Мілоша „Родинна Європа", а також промовисті свідчення Казімежа Брандиса про його розмову з Анною Ахматовою – свідчення „типового" центральноєвропейця: „Доля Росії не є частиною нашої свідомості, вона чужа нам, ми не відповідаємо за неї. Вона тяжіє над нами, але не є нашою спадщиною. Такою була також моя реакція на російську літературу. Вона відлякувала мене" [1, 31].

Цікавий факт, що в розмовах з Александром Фютом Мілош загалом пояснює різкі випадки Кундери звичкою чехів у всьому звинувачувати росіян, але визнає останньому рацію в його судженнях про так звану російську чутливість – маючи передусім на увазі Достоевського. Творчість російського письменника Мілош знав дуже добре, адже кілька років читав про нього спецкурс у Каліфорнійському університеті в Берклі. І як він визнав Фюткові, його „не раз вражала здатність цього письменника брехати самому собі, що пов'язано з його фальшивою емоційністю" [2, 327]. Мілош звертає увагу на те, що навернення Достоевського в російський патріотизм і прославлення Росії відбулося саме в Томську – у суперечці із засудженими з політичних мотивів поляками. Відмінність ментальностей поляків (тобто „центральноєвропейців") та росіян польський письменник ілюструє порівняннями Достоевського й Норвіда, а також згадує промовисті висловлювання свого приятеля Йосіфа Бродського: “В дискусіях про Центральну Європу Бродський якось сказав: «Про що ви говорите? Яка Центральна Європа? Західна Азія!»" [2, 329].

Характерно, що інший колишній підданий східної імперії, Ярослав Івашкевич, мав подібні погляди на Росію. З одного боку, як і Мілош, Івашкевич чудово володів російською мовою, багато почерпнув із російського модернізму (особливо з акмеїзму) й виробив досить сентиментальне ставлення до російської літератури й музики. Тут не можна не навести слова того ж таки Мілоша, який пише про “європейську” Росію до I Світової війни: „До 1914 року Росія більше належала до загальноєвропейської цивілізації, ніж змаліла внаслідок розподілів Польща. І російська інтелігенція була, по суті, космопо-

літичною. Звідси в польській культурі імпорти зі столиць імперій-подільників: Пшибишевський з Берліна, Ярослав Івашкевич із Києва, але, властиво, завдяки новинам російської поезії, з Петербурга. У міжвоєнному Двадцятилітті колеги Івашкевича зі „Скамандра” в порівнянні з ним виглядають провінціалами” [7, 272].

Однак попри це Івашкевич мав нагоду пізнати й іншу Росію – спочатку виїхавши в нетривалу мандрівку до Саратова, а потім ставши свідком революційних подій. Сам Івашкевич у „Книзі моїх спогадів” писав про те, що тільки ця мандрівка дала йому вперше „розуміння великого контрасту” між Україною та Росією. Письменник побачив і відчув “всю сутність російськості, щось з „Обриву” Гончарова і його „великой бабушки России” дрімало в тих вуличках...” [4, 157]. Пореволюційні роки посунули Росію й на малу батьківщину Івашкевича – на Україну, яку письменник звик уважати рівноправною частиною Європи. Герой роману „Честь і слава” Януш Мишинський, такий самий емігрант із Кресів, як і сам автор твору, відвідує в 1936 році Одесу. Місто справило на Януша прикре враження, здалося йому чужим і невідомим – „а крім того, його населяли люди, які здалися мені чимось цілковито екзотичним. Це не були азіати, але й не європейці” [5, 312].

Для Івашкевича Україна, як і для Мілоша Литва, були ідеальним місцем, яке найкраще уособлювало поняття Центральної Європи (для Мілоша) й „просто” Європи – для Івашкевича. Найбільшим надбанням європейської цивілізації Івашкевич уважав її багатокультурність, мирне співіснування багатьох націй: зразком такої європейськості стала для нього Україна як по-справжньому багатоетнічна земля, а її західноєвропейським відповідником – давня Сицилія (і загалом Італія як еквівалент європейського духу). Івашкевич, вихований у дусі етнічної та культурної толерантності через необхідність існувати в тісному сусідстві з іншими етносами, бачив у Європі, в самій ідеї Європи ідеал свого українського дитинства й юності. Свої пошуки тієї справжньої Європи письменник розпочинав на з’їздах Інтелектуального союзу в Німеччині, яка невдовзі розчарувала його своїми націонал-фашистськими ідеями, в Данії, в Парижі, в Італії, знайшовши її врешті на землі, яку полюбив іще до того, як побачив її – з розповідей Кароля Шимановського – на Сицилії.

Утім, як для Івашкевича, так і Мілоша критичний погляд на Схід, на Росію (особливо Радянську) поєднувався також і з досить прискіпливим поглядом на Захід, якого ніхто з них не намагався ідеалізувати. Можна також припустити, що, незважаючи на екзистенційну близькість тієї основи, на якій ґрунтуються погляди обох письменників на Схід, цей самий Схід набуває у їхньому сприйнятті цілковито відмінної аксіології. Якщо для Гомбровича це творчий дух, незрілість, неоформленість – усі ті якості Центрально-Східного європейця, які, на його переконання, можуть бути чимось новим і цікавим для Заходу, то для Мілоша ці якості не становлять ніякої цінності – навпаки, це предмет сорому, це те, чого він хотів би позбутися в собі як у східному європейцеві. „У певному сенсі я можу вважати себе типовим східним європейцем. Здається, це правда, що його *differentia specifica* можна було б звести до браку форми – зовнішньої і внутрішньої. Його позитивні риси: інтелектуальна пожадливість, пристрасність у дискусії, відчуття іронії, свіжість почуттів, просторова чи географічна уява походять з принципової вади: він завжди залишається недоростком, ним керує раптовий приплив або відплив внутрішнього хаосу” [8, 72].

Цей фрагмент, хоча й написаний цілковито „Гомбровичевою” мовою, свідчить про те, що Мілошові йдеться зовсім про інше, ніж Гомбровичу. Ота „принципова вада”, недорослість, за яку так уболіває один, для другого є єдиною зброєю, яку незрілий Схід може протиставити зрілому Заходу. Гомбрович бачив людське в людині в її хаотичній невиробленості, безформності, у якій по-екзистенціалістськи вбачав свободу як головну цінність, для Мілоша ж людина тісно була пов’язана зі світом традиційних культурних цінностей, які єдині могли врятувати її від хаосу в собі. У цьому зв’язку Івашкевич стоїть ніби між двома цими письменниками: з одного боку, як і Мілош, він є поборником традиційних цінностей, з іншого – вже подібно до Гомбровича – його ставлення до зрілої й холодної культури Заходу з часом змінилося. І ця зміна стосувалася не тільки його „німецького” розчарування.

Слід порівняти лише його ставлення до „столиці” європейської культури, Парижа, яке зазнало відчутних змін. Побувавши в Парижі 1925 року, Івашкевич, висловлюючи своє захоплення тою ж таки „гомбровичівською” мовою, визнавав, що місто „наповнило його

зрозумінням того, чим є наша національна незрілість” [4, 245]. А в одному з віршів, звертаючись до Мілоша, скерував до поета такі слова: “Zazdroszczę Tobie, że mieczkasz w Paryżu / I chodzisz ulicami, którym ja utracił.” [6, 253] Але вже в “Честі і славі” Івашкевич змушує свого героя Януша Мишинського саме в Парижі відчуті ознаки занепаду, кризи європейської культури, яка, за словами Пьотра Дробняка, „псує враження безсмертного, здавалось би, тривання середземноморської культури, яке символізує Париж” [3, 152].

Для Мілоша Європа є сукупністю “малих батьківщин”, кожна з яких зберігає свій культурний міф, причому цей міф зашифровано в єдиному цивілізаційному коді, до якого завжди пасуватиме єдиний “європейський” ключ. Тому Європа є для нього „родинною Європою”, яка бере його у свої „кам’яні, висічені рукою минулих поколінь, обійми”, якою можна пересуватися подібно до того, як давній грек переходить з одного поліса до іншого [8, 309–310]. Івашкевич спершу, поза сумнівом, розділяв погляди Мілоша на „архітектурну” монументальність європейської культури, але з бігом часу відчув у цій колись рідній архітектурі холод знелюднення, який не врятував Європу від жаху німецького фашизму й від споживацької бездуховності індустріального суспільства. Пізня лірика „старого поета” виповнена сумнівами у вартості матеріальної культури – замків, палаців, творів мистецтва, соборів, скульптур у дегуманізованому світі людей, які не бачать як один одного, так і “світ” поза людським світом: „Jaszczurka wyszła na schody / w teatrze greckim // grzeje się w słońcu // Nic nie wie o tym / gdzie jest // A czy ja wiem, gdzie jestem? // Przyjechałem tutaj / i co z tego?” [6, 470].

Як бачимо, і Мілош, і Івашкевич пройшли у своєму наближенні до Європи й конструюванні її індивідуальної моделі гомброви-чівський “виклик” зрілій культурі, який мимохіть мусить кинути східний європеєць, штучно відтятий від центру свого культурного тяжіння історичними катаклізмами; вони обидва бачили Європу ідеальним простором співіснування культур та етносів, тереном універсальних людських цінностей. І характерно, що криза Західної Європи, яку довелося констатувати письменникам у XX столітті, стала вагомим аргументом на користь ідеї про брак саме тих цінностей, котрі ще можуть повернути її відкинуті й ігноровані

“центральноевропейці”, тобто “малі батьківщини” Івашкевича й Мілоша, ідеальний образ яких зберігся в емігрантській уяві обох митців.

Література

1. Кундера М. Трагедія Центральної Європи // І. – 1995. – № 1.
2. Фьют А. Беседы с Чеславом Милошем. – М., 2007.
3. Drobniaк P. Jedność w różnorodności. Europa w twórczości Jarosława Iwaszkiewicza. – Wrocław, 2002. – S. 152.
4. Iwaszkiewicz J. Książka moich wspomnień. – Kraków, 1983.
5. Iwaszkiewicz J. Sława i chwała. – Т. II. – Warszawa, 1965.
6. Iwaszkiewicz J. Wiersze – Warszawa, 1997. – Т. II.
7. Miłosz Cz. Abecadło. – Kraków, 2001. – S. 272.
8. Miłosz Cz. Rozinna Europa. – Warszawa, 1990.
9. Miłosz Cz. Zaczynając od moich ulic. – Wrocław, 1990.
10. Seidel M. Exile and the Narrative Imagination. – New Haven, 1986.